

IMELDA VEDRICKAITĖ

Karo patirtis: atminties ir ateities formavimas (Algirdas Landsbergis ir Kurtas Vonnegutas)

Anotacija: Straipsnyje lyginame du romanus, kuriuos grindžia dvi biografinės projekcijos. Tai Algirdo Landsbergio *Kelionė* (1954) ir Kurto Vonneguto *Skerdykla nr. 5, arba Vaikų kryžiaus žygis. Privalomasis šokis su mirtimi* (1968). Vonnegutas ir Landsbergis priklauso kartai, kuri pakliuvo į Antrojo pasaulinio karo sukurtą vos tik pradėjusi aukštąsias studijas (pirmasis gimęs 1922, antrasis – 1924). Abu romanus autoriai kūrė kaip unikalios jaunuolio patirties bei istorijos sankirtą. Autentiška rašytojų patirtis romanuose panyra į pasakiškumo ar fantastikos plotmę. Ši abiems tekstams būdinga paralelė tarp realios karo patirties ir jos stebuklinės transformacijos kūrinyje yra lyginimo priežastis ir pagrindas. Straipsnyje romano *Kelionė* analizei pasitelkiame iki šiol dar netyrinėtą Landsbergio archyvo dalį. Tai leidžia patikrinti romano analizės kryptį paties autoriaus estetinių ir vertybinių orientyrų fone. Taip pat straipsnyje remiamės stebuklinių pasakų tyrinėjimais, pagilinančiais stebuklingumo supratimą romane.

Raktiniai žodžiai: Algirdas Landsbergis, kelionė, mitas, karas, atmintis, stebuklas, istorija.

Kaip matyti iš Algirdo Landsbergio paskaitos apie literatūrą „Berlin Wall, Stalin, Dzerzhinsky...“ užrašų, jis visiškai sutinka su Czesławo Miłoszo karo patirties apibendrinimu: „Mūsų patirtis yra istorijos pabaiga. Siaubinga patirtis. Ji mus įspėja.“¹ Landsbergio ir Kurto Vonneguto romanų intencija ta pati, jie įamžina karo patirtį ir įspėja. Abu romanų pavadinimai yra programiški, autointerpretaciniai, akcentuoja permainos ir gyvybės semas, gina žmogiškumą ir laisvę rinktis gyvenimą. Abiejuose romanuose išbandomas tikėjimas dieviška žmogaus prigimtimi, pagaliau abu romanai projektuojami kaip vizijos vaduotis iš savo vaikus ryjančios žmonijos ideologinių spąstų.

1 Maironio lietuvių literatūros muziejaus (MLLM) Algirdo Landsbergio fondas, P-58927.

Iniciacijos mitas

Šiuos romanus galime laikyti ne vien istorijos liudijimais, bet ir herojų iniciacijos mitu. Jo fone iš naujo įvertinama ant karo altoriaus aukojamų vaikų gyvybės vertė. Landsbergis bėgimą iš tėvynės *Kelionėje* pakylėjo iki mitinio vidinės permainos lygmens. Čia herojus išsivaduoja iš mirties baimės ir išorinio pasaulio ideologinių manipuliacijų. Julius pasiryžta išsaugoti gyvybę, o ne aukoti ją, kaip tai diktuoja bažnyčia, iš būsimo vienuolio reikalaujanti nuolankumo ir atsidaavimo Dievo valiai. Landsbergio romanas skelbia paprastą žinią: pats gyvenimas, gyvybė, yra besąlygiškai vertinga:

Kaip ir anksčiau, jo akys sustojo ant vaistinės sienos, kur grubiais smalos rėžiais juodavo kūjis ir pjautuvas. Jis reiškė, kad jie artėja, kad jie nebetoli.

Jie ateis, bet aikštė liks ta pati, galvojo Julius. Kas beateitų, medžiai paliks ir žmonės gyvens tuose namuose. Jie nepakreips upės vagos ir neturės laiko išjudinti akmenų krantinėse. Tačiau manęs nebus; jie netausos manęs. Ir kam ta aikštė, upė ir viskas, jei manęs nebus.²

Kaltę prieš apleidžiamus namus, kurių langai kaip gyvos akys priekaištingai išlydi kelionėn, herojus numalšina, nes suvokia savo galimybių ribas. Jis nieko negali pakeisti, gali tik bandyti išsigelbėti pats, jausdamas kaltę prieš paliekamus namus. Užrašuose apie aplankytus gimtuosius namus Kaune Landsbergis šią būseną išsako tiesmukiau:

Namai išdauzytų langų plyšiais, beveik akli, žaizdoti, žiūri, žiūri į mane priekaištingai. Lyg aš būčiau galėjęs juos išgelbėti.

Mano namai – 50 metų sovietinės okupacijos, totalitarinės santvarkos simbolis. Jų likimas – okupuotos Lietuvos likimas. Tarša, suirutė, griūtis, puvimas.

Man tai šventa vieta.³

Herojus apleidžia šventą namų vietą, kad išgelbėtų savo gyvybę. Atsiskyrimas nuo gimties vietos ir perėjimas į išbandymo vietą – bendra iniciacijos

2 Algirdas Landsbergis, *Kelionė*, Chicago: „Draugo“ bendradarbių klubo leidinys, 1954, p. 7. Toliau cituojant iš šio leidinio skliausteliuose nurodoma santrumpa K ir puslapis.

3 Iš Algirdo Landsbergio užrašų „Kalbos prasmė“ („The Meaning of Language“). MLLM P-58020.

ritualų dalis. Bet romane susiduriame su savotiška herojaus nesėkme nuo pat permainos pradžios – jis pasirodo kaip pralaimėjęs, neišlaikęs išbandymo, gyvybę vertinąs aukščiau už gimtinę (šeimą, tautą), bėgantis nuo siaubą keliančios mirties („lyg aš būčiau galėjęs juos išgelbėti“). Iniciacinis ritualas turi įtraukti pavienį nebrandų žmogų į sociumą per mirtiną kūno ir sąmonės išbandymą, tik jį ištvėręs ir pasikeitęs asmuo (tariamai užmiršęs, nebeatpažįstantis savo genties) grįžta į žmonių tarpą. Romano pradžioje vyrauja priešinga kryptis – savėsp, kuri kardinaliai pasikeis tik pačioje pasakojimo pabaigoje, kai herojus nugalės bėgti verčiantį siaubą. Landsbergio herojaus pasaulėvokos permaina yra stebuklinga. Meno (muzikos ir dailės) padedamas herojus „susigrąžina“ prarastą sakraliąją vietą tuomet, kai suvokia gyvybės vertę ir nugalai baimę. Baimės nugalėjimas, drąsa pažvelgti į mirties grėsmę nešantį demoną („grubiais smalos režiais juodavo kūjis ir pjautuvas“), ryžtas išsaugoti gyvybę, maginis atsigręžimas į lemties siaubą yra šio romano leitmotyvas. Herojaus vidinės fokusuotės kismą autorius pateikia kaip permainos, kelionės plačiąja prasme, ir brandos išdavą. Jo herojai kone nuolatos bėga, keliauja, stengiasi išsivaduoti iš praeities grėsmių ir neprarasti tikėjimo, kad esama saugaus prieglobsčio. Vietos keitimas čia tiesiogiai siejasi su vertybinėmis herojaus nuostatomis, tarsi Dante's pragare akistata su savimi pačiu („Matyt, jo nebuvo eita tolyn, bet gilyn, gilyn į dugną.“ (K, 42)). Visoje Landsbergio prozoje herojus bėga, kad patirtų dvasios permainą, subręstų. Bėgimas iš Lietuvos, kurioje gresia mirtis, bėgimas iš Vokietijos, kurioje gresia nelaisvė (pavertimas mašina *Kelionėje*), bėgimas iš Amerikos didmiesčio, kuriame į bėgančiojo laisvę kėsinais vartotojiško gyvenimo spąstai (novelės „Duetas moters balsui ir smuikui Venecijoje“, „Tyrone Power ir Martin Fierro plačiąjame ekrane“, „Sinjora su katėm“, „Žmogus koridoriaus gale“, „Karveliai virš stogų“, „Trys psichiatrai pienių lauke“). Bėgimas nuo grėsmių Landsbergio herojui tampa gyvybės bei laisvės verčių sauga. Permaina išbando herojaus aukštinamos gyvybės vertę, nedrumsčiamą primestos ideologinės tarnystės. Romano herojus Julius intuityviai vis iš naujo atpažįsta ją savo ir kitų pasirinkimuose. Tai rašytojo iš Kauno Jėzuitų gimnazijos išsineštas ir visą gyvenimą saugotas dvasinis kraitis, kurio patvarumu jis matavo netgi kitų pasirinkimus. Iš laiško bičiuliui Leonui Lėtui (Vytautui Leonui Adamkevičiui), kuris buvo pasiryžęs grįžti į okupuotą Lietuvą:

Tavo atsisveikinimas dega, pulsuoja, alma gyvenimu „Gyvenimas, koks didelis gyvenimas“; gyvybe, o tu jame kalbi apie savo žygi pas tuos, kurie paneigia, iškreipia,

žagina gyvenimą-gyvybę, kurių veikla yra anti-gyvenimas. Taip tu prieštarauji sau. Tavo atsisveikinimu žymus tavo galvojimo aparato tobulumas, tavo minčių drąsa, jų sekos ištisumas. Bet tavo TSRS, į kurią tu važiuoji, yra kažkoks Potiomkino kaimas, operetė su sarafanais, patriarchai, malonūs žmonės Kremliuje, kuriems, deja, visi taip trukdo. Tavo TSRS yra viskas, tik ne tikrovė ir ne Rusija. Tai tik rusų liaudies ir jos kančios iškreipimas ir milžiniškas įžeidimas. Tu taip paneigi save.⁴

Landsbergis, nepuoselėjęs jokių tuomet Vakarų laisvamaniškoje inteligenti-joje populiarių komunizmo gėrio iliuzijų, aiškiai pavadina TSRS melagingumo ir mirties zona, kurioje žaginamas gyvenimas-gyvybė. Tai jo romano herojaus baimės priežastis, baimės, į kurią jis turės atsigręžti.

Panaši iniciacijos ir išlikimo tema būdinga ir Vonneguto romanui. Jo herojus išlikimą siejo su būtinybe įspėti ainius apie milžinišką ir beprasmišką Drezdeno (žmonijos metafora) sunaikinimo tragediją, į kurios epicentrą pakliuvo amerikiečiai karo belaisviai. Šių romanų herojų prototipai – du vos pirmuosius kursus baigę studentai (Landsbergis studijavo lietuvių literatūrą, Vonnegutas – chemiją). Jaunuolio susidūrimas su karo mėsmaile Vonnegutą paskatino rinktis romano pavadinimui paantraštę *Vaikų kryžiaus žygis. Privalomasis šokis su mirtimi*. Tai kaltinimas krikščioniškiems Vakarams, kurie skleidžia melagingas bažnytines dogmas per meną (literatūrą ir kiną). Išvien su profesoriais ir psichiatrais menininkai prisideda prie „karą įsimylėjusių šlykščių senių“⁵, kurie vietoj savęs siunčia žūti vaikus („Jie nori mano kraujo – aš noriu gyventi.“ K, 16). Landsbergio ir Vonneguto romanuose jaunuoliai išgyvena karo išbandymus ir pasikeičia. Nusikaltėliški nematomų karo vadų veiksmai aukoja herojus. Tačiau šie, mirdami buvusiam pasauliui, tampa kūrėjais naujojo, sąlygiškai taikaus pasaulio, nors niekada – pakankamai palankaus žmogui. Ši herojų permaina tiesiogiai susijusi su autoriteto instancija, romanuose pasirodančia Dievo, tėvo, karininko, vienuolio, psichiatro vaidmenimis. Abiejuose romanuose didžiąją istorijos kataklizmo temą lydi mažiau išryškinta, tačiau ne mažiau svarbi tėvažudystės ir sūnaus au-

4 Iš Algirdo Landsbergio laiško Leonui Lėtui, in: Virginija Babonaitė-Paplauskienė, *Archyvai. Kelionė į Algirdo Landsbergio kelionę*, Kaunas: Naujasis lankas, 2014, p. 28. Toliau cituojant iš šio leidinio skliausteliuose nurodoma santrumpa A ir puslapis.

5 Kurt Vonnegut, *Skerdykla Nr. 5, arba Vaikų kryžiaus žygis. Privalomasis šokis su mirtimi*, Vilnius: Kitos knygos, 2006, p. 20–21. Toliau cituojant iš šio leidinio skliausteliuose nurodoma santrumpa S ir puslapis.

kojimo tema. Vonneguto romane ji dvelkia sarkazmu. Landsbergio romane ji – švelniai ironiška. Vonneguto romano Bilis, grįžęs namo, negalėdamas sutaikyti vartotojiško saugaus gyvenimo JAV ir amerikiečių totalaus naikinimo Drezdene patirties, gydosis nuo jos padarinių psichiatrinėje ligoninėje. Gydytojų esmė – nustoti jausti pyktį (jo šaltiniu laikytina pirmoji mirtinos baimės patirtis, savotiškas sūnaus aukojimo ritualas – tėvas įmetė nemokantį plaukti sūnų į baseiną). Bilio ir psichiatro pašnekesys:

- Taip reikėjo, – pasakė Ramfordas Biliui, turėdamas omeny Drezdeno sugriovimą.
- Žinau, – atsakė Bilis.
- Karas yra karas.
- Žinau. Aš ir neprikaišioju.
- Ten turėjo būti tikras pragaras.
- Ir buvo, – pasakė Bilis Piligrimas.
- Atjaukite tuos, kurie prievalėjo tai padaryti.
- Atjaučiu.
- Prieštarinių minčių turbūt užeidavo tada, bomboms krintant?
- Nieko, – pasakė Bilis. – Viskas normalu, ir kiekvienas turi daryti tai, ką daro. (S, 168)

Žmogaus bejėgiškumas prieš istorijos primetus žudiko ir aukos vaidmenis Vonneguto herojui neteikia vilties ištrūkti, atmesti istorijos spektaklį („turi daryti, ką daro“). Iš čia kyla Bilio „beprotiškos“ idėjos: jis randa prieglobstį už asmenį prievartaujančios visuomenės ribų, kitoje planetoje, tikriausiai, jis pritaiko kitos planetos gyventojų požiūrį į laiką kaip į vienu metu vykstančių akimirų srautą. Taip Bilis neutralizuoja žalojančios karo patirties skausmą – jį guodžia ir skausmą daro pakenčiamą pats žinojimas, kad vieną gyvenimo epizodą neišvengiamai pakeis kitas. Gyvenimo trukmę jis suvokia kaip kaleidoskopinį gyvenimo atkarpų kartojimąsi, savotišką vis kitaip susimontuojančią kino juostą. Bilis įklimpstą pasikartojančių akimirų „uždaroje“ amžinybėje. Nuo Vonneguto herojaus nepriklauso ne tik istorijos eiga, bet ir asmeninio laiko kryptis. Tai praktiniame vartotojiškame gyvenime sėkmingai įsitvirtinusių, tačiau egzistencine prasme bejėgio žmogaus, aukos, pozicija. Landsbergio herojus kitoks. Čia derėtų tarti herojai, nes ne tik romano Julius, bet ir vėliau rašytų novelių herojai išlaiko tam tikrą paslaptį, asmeninę teritoriją, kurios nepasiekia jokios ideologinės manipuliacijos (ypač novelėse „Trys psichiatrai pienui lauke“, „Eisena“).

Romaną įrėmina Juliaus prisiminimai apie tėvą: berniukas sielvartauja dėl tėvo tramdomos meilės, jis nesugeba ar nenori kitiems matant parodyti meilę sūnui; pykčio apimtas jaunuolis po motinos mirties išrėkia palūžusiam, nusigėrusiam tėvui, kad geriau vietoje jos būtų miręs šis. Pykčio protrūkio padiktuotas praekšmas atsitiktinai ir likimiškai sutampa su realybe: Juliaus tėvą nužudo komunistinės Lietuvos kūrėjai. Julių persekioja atgaila, tėvo nužudymas ima jį engti kaip neišsakytos meilės kančia (kraujo dėmės leitmotyvas). Namai, šeima ir juos vienijanti kalba, išreiškianti meilę, yra būtinieji Landsbergio romano ir daugelio jo novelių dėmenys, išvaduojantys herojų iš taikaus gyvenimo vartotojiškumo sąstingio. Taika po karo be šių verčių Landsbergiui neturi prasmės. Kaip tik dėl to dauguma Landsbergio vėliau rašytų novelių gvildena kalbos, sąmonėjimo ir moralinių pasirinkimų temas.

Vonnegutas taiką suvokia tik kaip laikiną atokvėpį tarp neišvengiamai pasikartosiančių karų, o Landsbergis – kaip galimybę šeimoje išreikšti meilę ir leisti gyvybei tvirti. Pasaulyje, kuriame „visi kariauja prieš visus“, visi yra pasmerkti. Tačiau Landsbergiui, egzilui, tokia išeitis vis dar yra įmanoma. Tai jo namų ir kalbos prisiminimas, įamžintas kūrinyje. Manau, kad žaliasis Fra Angelico angelas *Kelionėje* yra būtent tokios išeities pranašas – viltinga nuostata gyventi, išlikti. Landsbergio romano herojus nugali baimę ir atsiveria ateičiai. Tai paties romano autoriaus nuostata, su kuria jis tęsė egzilo gyvenimą: išlaikyti gyvą lietuvių kalbą, kurti savo kalbą, kuri atitinka unikalią prigimties vibraciją. Tik šis ryšys su kalba ir namais palaiko gyvybingumą, leidžia išreikšti meilę, patvirtinti gyvo Dievo esimą vienintele tik tai kalbai būdinga spalva („Numarint savo gimtąją kalbą būtų buvę tolygu savanoriškam susižalojimui.“⁶). Svarbu, kad rašytojas literatūrai, „kalbos gamybą“ suvokia kaip stebuklą, kuris išsaugo pasaulio skambesio įvairovę. Kalbos jam yra daugiabalsio Dievo kreipinys:

Hackensacko [indėnų upės pavadinimas – IV] upė ne tiktai šnabžda savo vardą. Ji tyliai primena: „štai kas atsitinka gentims, mažoms tautoms...“ Klausydamasis jos, suprantu, ką turėjo omenyje estų poetas Jaan Kaplinski, sakydamas: „leiskit mums būti indėnais.“ Hackensackai, mano Long Islande – Šinekokai, – nebe indėnai: rezervacijos apatija, alkoholizmas, neviltingis. Vilniaus ir Kauno dalys priminė tokias rezervacijas. Tiek kainuoja kalbos ir kultūros praradimas. Panašiai kalbantis su airių

6 MLLM – P 58020.

kilmės amerikiečiais staiga pasidaro vėšiau, padvelkia didžioji Keltiškoji prieblanda. Pačioje Airijoje merdinti airių kalba jau mirė – airių poetai išpažįsta savo meilę Airijai anglų kalba, teliko sentimentai, kelios populiarios dainos, skaudūs prisiminimai apie „bulvių badą“, žali kaspinėliai švento Patricko dieną, degtinės kultas. Ar tai neišvengiama modernėjimo išdava? Gamtos dėsnis?

Ir lietuvių kalba jau buvo prie mirties slenksčio. [...]

Didžiosios tautos dėl to nesijaudina – „There will always be an England“, „La France Eternelle“. Ar kaip jidiš paskutiniuosius pėdsakus stengiantys išsaugoti Lietuvos žydai. Kaip paskutinis prūsiškai kalbėjęs prūsas, ar Jose Luis Borges'o aprašytas paskutinis saksas, paskutinius žodžius lietuviškai būtų ištaręs lietuvis. Tai košmaras, žinomas visiems Rytų Europiečiams: mano kalba, mano tauta gali išnykti.⁷

Landsbergio žmogus, skirtingai nuo Vonneguto žmogaus, yra socialiai brandus. Infantilokos fantastikos priebėga skirta ne jam, pasiilgusiam realybėje nutinkančio stebuklo. Jis yra tautoje suleidęs šaknis žmogus, per kalbos unikalumą atsiveriantis pasaulio įvairovei. Lietuvių kalbos, lietuviško vardo ir pavardės išsaugojimas Landsbergiui leido atsilaikyti niveliuojančiame vartotojų pasaulyje. Kultūrą jis suvokė kaip laisvės atitikmenį, o gimtoje kalboje rado priebėgą tiek nuo vartotojiškos Vakarų civilizacijos, tiek nuo vergiškos asmens būsenos komunistinėje TSRS:

„Kultūra“ ir „laisvė“ lietuvių istorinėje patirtyje yra sinonimai. [...] Kultūra, poezija jungė tautą, darė ją tauta. Kas tai darys dabar?

Totalitariniam režimui neužteko išorinio paklusnumo. Jo tikslas buvo radikaliai pakeisti žmogų, sukurti naują „sovietinį žmogų“. Užvaldyti jo kūną, širdį ir sielą. Kontroliuoti ne tiktai informaciją, bet ir svajones, sapnus. Norint to pasiekti, būtina perimti, radikaliai pakeisti kultūrą – literatūrą, meną. Todėl režimas kreipė tokį nepaprastą dėmesį į kultūrą, stengėsi prievarta pakeisti kultūrininkus ar juos papirkti. Kultūra – paskutinė tautos siela, širdis, saugojanti apkasų linija. [...] Totalitariniai vadovai kreipė nepaprastą dėmesį į žodį; jie buvo teisūs. Jie nepervertino žodžio galybės. Žodis supurtė ir sugriovė imperiją.⁸

7 MLLM – P 58020.

8 Iš Algirdo Landsbergio užrašų „Kalbos prasmė“ (“The Meaning of Language”). MLLM – P 58020.

Žvelgimo optika ir romano laikas. Atsigręžimo mitas

Perėjimas nuo baimės prie atsigręžimo į ją neapsieina be tam tikros regėjimo optikos kaitos, magiškos permainos, stebuklo. Karas keičia požiūrį į pasaulį grindžiančias vertes. Landsbergio ir Vonneguto romanų herojai vieniši atsiduria karo chaose. Kaip rašė Vonnegutas, „Per Antrąjį pasaulinį karą visi staiga sužiaurėjo“. (S, 17) Išėities iš visuomenę apėmusio žiaurumo ir pakrikimo abu autoriai ieškojo anapus „realybės“: Landsbergis, rašęs pasakas, – stebuklo zonoje, o Vonnegutas – fantastikoje⁹. Susidomėjęs masinės psichozės reiškiniais, akinių gamintojas Bilis įtiki, kad tereikia žmonėms pasiūlyti „korekcinius lęšius sieloms“, ir jos išgis: „Dabar jis vaizdavosi esąs – nei daugiau, nei mažiau – gydytojas, skiriantis korekcinius lęšius žemiečių sieloms. Bilio įsitikinimu, tų sielų tokia daugybė ligotos ir nelaimingos todėl, kad nesugeba matyti pasaulio taip, kaip jo žalieji bičiuliai tralfamadoriukai.“ (S, 31). Požiūrio kaitą Landsbergio romano herojui sužadina dailės harmonija, vėlesnėje Landsbergio kūryboje ji virs muzikos ir netgi kalbos magija. Vonneguto herojui santykis su realybe keičiasi dėl jo fantastinio gebėjimo slyscioti laiku ir persikelti į kitą planetą. Joje gyventojai laiką suvokia ne kaip viena kitą sekančių akimirkų vėrinį, o visas gyvenimo akimirkas vienu kartu. Todėl ir mirtis jiems tėra „prasta būklė“, kuri mirusiajam nebūtinai vienintelė – jis gyvena pragyventų akimirkų laiku. Abiejų romanų herojai tarsi nebeatpažįsta pasaulio. Jie sukyla prieš pasikeitusį pasaulį, kuris nebevertina žmogaus gyvybės ir orumo. Vonneguto Bilis negali priimti taikaus gyvenimo po nelaisvės ir Drezdeno katastrofos. Beprotybė arba praregėjimas jam tampa realybės pakaitalu. Psichoterapija Biliui baigiasi apatišku susitaikymu su neišvengiamybe. Landsbergio Julius „naujame“ pasaulyje ieško išėities. Jis į pasaulį žvelgia pro Fra Angelico angelų harmoningą dermę, atramą jausdamas menu išreikštoje Trejybėje:

Tai buvo angelai! Šitų angelų jis norėjo, klausydamasis Seriožos pasakojimo! Jie buvo suklupe, šeši su ratu vidury. Jų rūbai buvo sukrekėjusiai raudoni, giliai mėlyni, tamsiai žali ir vėl šviesėjantys raudoni, bąlantys mėlyni, blykstantys žali. Trejybė ir dar sykių trejybė. Spalvos kalbėjosi tarp savęs. Ir negalėjo būti tik viena be kitos. Apvalūs džiūgaujancio geltonumo veidai su raudonio dėmėmis ir parudavusio aukso plaukais žiūrėjo kažkur už paveikslo ribų. (K, 93)

9 MLLM saugomas Landsbergio alegorinės pasakos „Mažasis aritmetikas“ rankraštis ir pasakų, skirtų jo anūkei Emilijai, rankraščiai.

Jaunuolis savo kelionės pabaigoje ar naujos, dar tik numanomos, kelionės pradžioje staiga suvokia, kad visos pasirinkimų galimybės jam atviros, nes jis gyvena, pasikliaudamas drąsa ir laisve. Jis renkasi gyvenimą be baimės būti paaukotam: „Jis pagalvojo apie šešių angelų santarvę. Kaip jie negalėjo būti vienas be kito, niekur kitur, taip šioje padėtyje turėtų būti žingsnis, kaip būtina spalva: vienintelis, užbaigiantis viską, darnus su viskuo, įprasminantis viską?“ (K, 258) Žingsnio ar harmoningos spalvos magija turi užtikrinti atsivėrimo pasauliui sėkmę. Landsbergio romano pabaiga dviprasmiškai pratęsia Juliaus išsivadavimo iš baimės temą: „Saulė išniro, apliedama stogų viršūnes staigiu raudoni, tarsi kraujoplūdžiu iš aukai paskersto ėriuko gerklės.“ (K, 259) Atnašavimas, vyksta peizaže, atitinka herojaus gyvenime įvykusių permainą ir mišių simboliką. Paaukojus ėriuką, judama pirmyn. Landsbergio romano laikas yra vienakryptis, čia numanomas herojaus gyvenimo tikslas, jo paskirtis ir drauge prasmė. Vonneguto herojus kelionės vilties, krypties neturi. Jis slydinėja laike, įstringa baigtinėje praėjusio gyvenimo simultaniškų epizodų pynėje: „Bilis po laiką blaškosi konvulsyviai, kelionių savo valia pasirinkti negali, ir tos kelionės ne visada malonios. Jis sakosi visą laiką jaučiąs scenos bimę, nes nežinąs, kokią gyvenimo atkarpėlę jam gali tekti netrukus vaidinti.“ (K, 27) Vonneguto herojus įkalinamas baigtiniame uždareme laike, pasikartojimuose. Taip pasitelkiant keliavimo ir spalvos stebuklą ar slidinėjimą laiku, Landsbergio ir Vonneguto romanuose magiškai kinta herojų santykis su „realybe“:

Abiejuose romanuose šio kintančio požiūrio į „realybę“ išdava tampa parafrazuojamas atsigręžimo mitas. Landsbergio romane atsigręžimas siejasi su Orfėjaus ir Euridikės mitu, o Vonneguto – su Loto žmonos mitu. Julius išsiveda iš Sovietų sąjungos piliečių reikalų administracijos jauną rusaitę, nori ją išgelbėti nuo grįžimo į Rusiją. Julius atsigręžia pragaro pusėn. Šis žvilgsnis yra paralelus psichologinei herojaus permainai – baimės nugalėjimui. Julius atsigręžia į savo baimę:

Su rankos mostu visas jo kūnas suskaudo grįžt atgal. Jis apsigręžė, miestas išsiplėtė prieš jo akis, ir jame pažintieji veidai, žodžiai, kvėpavimų šiluma užplūdo jo krūtinę galingu sriautu. Jis bėgo per kalveles, ir džiaugsmas šiurpino jo odą. Šventiškas jausmas, tūnojęs jame nuo pirmojo žvilgsnio į dangų bokštelyje, suskambo kaip užgautas varpas. Aš apsigręžiau – šnabždėjo jis. Aš apsigręžiau, aš nebijau jų! (K, 259)

Kelionėje atsigręžimo atgal veiksmas – pozityvus, tai drąsos išraiška, momentas, kai herojus įgyja galios ne bėgti nuo mirties, o eiti į gyvenimą. Vonnegutui atsigręžimas – būtinas, žmogiškas, tačiau negatyvus, nešas sąstingį. Tai Loto žmonos atsigręžimas. Taip per tekstą-atmintį atsigręžtama praeitin:

Motelio kambaryje perverčiau Gideono misionierių bibliją, ieškodamas pasakojimų apie kokius nors didelius sugriovimus. „Kai saulė užtekėjo virš krašto ir Lotas atvyko į Coarą, – skaičiau, – Dievas pasiuntė į Sodomą ir Gomorą sieros ir ugnies lietų. Jis sunaikino iš pamatų anuos miestus ir visą apylinkę, taip pat miestų gyventojus ir viską, kas augo laukuose.

Nieko nepadarysi.

Žmonės tuose abiejuose miestuose buvo labai nedori. Be jų pasaulyje liko ramiau.

O Loto žmonai, kaip žinia, buvo liepta nesižvalgyti atgal, kur liko visi tie žmonės ir jų namai. Tačiau jinai vis dėlto atsigręžė, ir už tai aš ją myliu, nes ji pasielgė taip žmogiškai.

Už tai ji buvo paversta druskos stulpu. Nieko nepadarysi.

Žmonėms nevalia žvalgytis atgal. Aš tikrai to daugiau nedarysiu.

Aš baigiau savo knygą apie karą. Kitą parašysiu linksmą.

O šitoji man nenusisėkė, kitaip negalėjo ir būti, nes ją rašė druskos stulpas. Ji prasideda šitaip:

„Paklauskite!

Bilis Piligrimas slidinėjo po laiką.“

O baigiasi taip:

„Tivit tivit?“ (S, 26)

Įdomu, kad tiek Vonneguto, tiek Landsbergio romanuose naikinimo vaizdai nėra detalūs, juose patirties padiktuotas drastiškas natūralizmas arba slepiamas po poetizmais, arba panaudojamas humoro efektyvumui, tačiau jis niekada neiškyla kūną, kančią, mirtį objektyvuojančiu pavidalu. Landsbergis estetizuoja ir dėmesį sutelkia į nedidelį „realybės“ fragmentą, kuris verčia skaitytoją numanyti detalės foną. Vonnegutas drastiškus vaizdus panardina į humorą, kuris išviešina įvykių absurda, groteską. Jų pasibaisėtiną mastą skaitytojas tegali nutuokti iš *Kelionėje* leitmotyvu tapusios kraujo dėmės ar *Skerdykloje* sunaikinto miesto fone vykdomos mirties baudmės amerikiečių kaliniui už tai, kad šis pasisavino griuvėsiuose rastą virdulį. Romanuose vyrauja neišvengiama mirties artuma, bet

ne jos vaizdai. Landsbergis yra linkęs miesto sunaikinimą paslėpti po poetiniu štrichu: griuvusių dykumą jis mato – „tamsesnė už naktį“¹⁰. Vonnegutas-reporteris tiesiogiai pasako apie sutraiškytą žmogaus kūną – „kare esu matęs ne tokių vaizdelių“, tačiau kūno kančios taip ir nepriartina, ji lieka paslėpta už ironijos ar sarkazmo širmos:

[...] apie žudynes neįmanoma pasakyti nieko protingo. Visi privalo žūti, niekad nieko nebeįsakyti, niekad nieko nebeįsakyti. Po žudynių turi stoti visiškai ramybė, iš tikrųjų taip ir būna, ir tik paukščiai trikdo tylą.

O ką gi sako paukščiai? Tą, ką ir tegalima pasakyti apie žudynes, – pavyzdžiui: „Tivit tivit?“ (S, 24)

Atrodytų, kad gyva karo patirtis negali būti papasakota, kažkas (estetinis saiko jausmas, per stipri rašytojo emocija?) ją verčia slėpti numanymo užkulisiuose. Galbūt iš čia radosi ir ilga Vonneguto romano įžanga, skirta rašytojo susirūpinimui, kokį žanrą pasirinkti, kaip papasakoti dalykus, apie kuriuos su savo bendražygiu tegali prisiminti vos kelis nereikšmingus epizodus. Vonnegutas apibendrina savo ir bendraamžių požiūrį į karo patirtį: karas yra neišvengiama žmonijos savigriovos aistra, lygiai tokia, kaip ir stichinės nelaimės. O rašyti antikarines knygas jam yra toks pat beprasmiškas užsiėmimas, tarsi rašytų „antiledynines knygas“. Vis dėlto rašytojas mato prasmę kalbėti apie žmonijos susinaikinimo grėsmę. Tokį Vonneguto požiūrį į karą diktavo jo kilmė ir pilietybė. Jis tapatinosi su Sąjungininkų armijos misija, tikriau, protestavo prieš ją, prieš dalyvavimą stipriojo, nugalėtojo, pusėje, apskritai prieš bet kokį dalyvavimą kare. Reikšminga tai, kad Vonnegutas buvo vokiečių kilmės amerikietis, ir tai, kad šį romaną išleido siautėjant karui Vietname. Jis jautė atsakomybę už savo šalies sukeltą pragaištingą karo pasekmę. Ši atsakomybė tekste padiktavo ir herojaus frustraciją, kylančią iš bejėgiškumo atšaukti karo stichiją. Iš bejėgiškumo pasipriešinti kilo ir specifinis Vonneguto sarkazmas, kurį greičiausiai

10 Landsbergis Vokietijoje gyveno keletame beveik sugriautų miestų, kuriuos sąjungininkų aviacija naikino vien tik demonstruodama galią. Viesbadene Landsbergis dirbo karinės aviacijos pramonės gamykloje ir kartu su kitais lietuviais mišias lankė Švč. Trejybės bažnyčioje, kurios medinės skulptūros greičiausiai įkvėpė ir kai kuriuos *Kelionės* vaizdus. Maince studijuodamas anglistiką ir romanistiką Landsbergis su kitais studentais privalėjo valyti sugriautą senamiestį.

dar labiau sustiprino bendras Vakarų literatūros fonas (egzistencializmas, iškėlęs žmogaus gyvenimo ne-prasmybę, pastangų išsiveržti iš visuomenės primetamų rėmų bergždumą). Landsbergio ir Vonneguto romanų publikavimą skyrė keturiolika metų. Sąlygiškai nedidelis laiko atstumas padiktavo skirtingas romanų raiškas: Landsbergio romanas, pramaišiu išbandęs tuomet dar lygiagrečiai gyvavusias siurrealizmo ir ekspresionizmo formas¹¹, palyginus su Vonneguto sarkastiškomis apysakomis–juodojo humoro anekdotais, yra tradiciškesnis dėl gana nuoseklios ir realistiško pasakojimo slinkties. Landsbergio romano ir novelių stebuklingumas yra saikingas, akivaizdžiai tęsiantis siurrealistų stebuklingumo tradiciją, labiau „magiškas“, nes iš jo gimsta išsivadavimo viltis (dar Vokietijoje karštligiškai mokydamasis anglų kalbos, Landsbergis atrado Virginiją Woolf, Williamą Faulknerį, Gabrielį José Garcia Márquezą, Marcelį Proustą, Jeaną Cocteau, Francą Kafką). O Vonneguto fantastinės improvizacijos *Skerdykloje*, kuriose tebesitęsia jo pirmojo romano *Pianola* beviltiškas įkalinimas kančioje, šią viltį sunaikina. Bilis kartais atsiduria kitos planetos zoologijos sode–laboratorijoje, kurioje gyvulio statusu kalinamas ir stebimas tampa tolimesnė žmonijos protėvio Adomo replika. Šis stebėjimo kameroje fragmentas iš esmės labai artimas Landsbergio romane vaizduojamam kalinių darbui kariniame fabrike. Tik psichoterapijos ir fantastinių trafalmodoriukų padedamas Bilis tampa abejingas, susitaiko su karo atmintimi: romane refrenu skamba sarkastiška frazė „ką padarysi“, palydinti kiekvieną žūties istoriją. Bilio pasitraukimas į „rojų“ nepalieka jokios vilties išsprūsti iš ciniško pasaulio gniaužtų.

Kurdamas viltingą romano atmosferą Landsbergis tarsi atsiliepia į *Žvilgsniuose* skelbtą programiškai svarbų J. Donaldo Adamso straipsnį „Rytdienos knyga“. Jame anglų filologijos profesorius akcentavo du skirtingus būdus, kuriais anglakalbiai rašytojai reagavo į karo padarinius. Pirmasis pasaulinis karas, autoriaus nuomone, sustiprino jau iki karui įsiplieskiant tarp romantiškos jaunuomenės vyravusias cinizmo, nesaugumo nuotaikas, negatyvias nusivylimo amžino-

11 „Algirdas Landsbergis – vienas tų, kurie sėmėsi iš naujosios situacijos visa, ką pajėgė. Jis pasijuto saviškis pokarinės kultūros katilė – fragmentiška, groteskiška, ne visai suprantama pasaulyje, kur buvo ne tik patriotinės Brazdžionio eilės, bet ir egzistencializmas, nihilistų bei angažuotųjų ginčai, Camus romanai, Ghelderode, Dürrenmato ir Tennessee Williamso dramos, sąmonės srauto literatūra, psichoanalizė, dar gyvas, bet jau stumiamas į šalį siurrealizmas, truputį vėliau Beckettas ir Ionesco.“ Tomas Venclova, „Algirdą Landsbergį palydinti“, in: Tomas Venclova, *Pertrūkis tikrovėje: Straipsniai apie kultūrą ir literatūrą*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013, p. 130.

mis vertybėmis tendencijas, norą nuplėšti nuo tikrovės jos bjaurumą slepiančias uždangas. Per pokario dvidešimtmetį iškilo literatūra, kuri teigė vitališkumą, tačiau, Adamso nuomone, šis vitališkumas neturėjo autentiškos meilės gyvenimui. Tai Sinclairio Leviso, Jameso Brancho Cabello, Edgaro Lee Masterso, Ernesto Hemingway'aus, Uptono Sinclairio, Theodoro Dreiserio, Johno Dos Passoso, Williamo Faulknerio, Sherwoodo Andersono kūriniai. O Antrasis pasaulinis karas, kurį pasitiko skeptiška karta, užaugusi nusivylimo atmosferoje, tarsi paskatino rasti kitokią literatūrą, kurioje dominuotų teigiantis tonas, pozityvios vertybės, viltis atnaujinti pasaulį, tikėjimas dvasia, „kuri yra didesnė negu mes patys“¹². Adamsas viltingos metafizinės literatūros apraiškas rado tokiose knygose kaip Aldouso Huxley'o *Eyeless in Gaza*, Ernesto Hemingway'aus *For whom the bell tolls (Kam skambina varpai)*, Richardo Llewellyno *How green was my Valley*, Betty'ės Smiths *A tree grows in Brooklyn*, Johno Hersey'o *A bell for Adano*, Williamo Somerseto Maughamo *The Razor's Edge (Skustuvo ašmenys)*.

Landsbergio tikėjimas – viltis

Landsbergio karo patirtis, požiūris į žmogaus likimą smarkiai skiriasi nuo Vonneguto. Jo romano herojus atsiduria tarp dviejų karinių ir ideologinių galių, tarsi jų išorėje, kurioje, nepaisant pavojų, yra laisvas rinktis trečią kelią. Landsbergio herojus nesirenka nė vienos – nei laiminčios, nei pralaiminčios – pusės, nes nė vienai nerūpi kaip asmuo. Jis daugiausia gali tapti vertingu genetiniu kodu (fabriko ligoninėje du senukai medikai svarsto Juliaus genetinį-psichologinį tipą – aliuzija į arijų teoriją) ar karui, darbui skirtais „raumenimis“. Jo nepatraukia jokia kitų siūloma gyvenimo strategija, kurioms gausiai atstovauja pakeliui sutikti žmonės. Julius tik stebi, bet nesitapatina nei su šventeiviškumu, nuolankumu ir susitaikymu, nei su žudymą pateisinančiu estetizmu. Jis, kaip ir Vonneguto herojus, ieško išėties, prieglobsčio, kuriame išvis nereikėtų rinktis jėgos pozicijos, nei aukoti kito, nei aukotis pačiam. Juliaus laisvės ribos – kur kas platesnės, negu Vonnegutas nubrėžia savajam herojui. Svarbu čia tai, kad Julius nėra atsakingas už karo padarinius tiesiogiai. Jis yra kariaujančiųjų auka,

12 J. D. Adams, „Rytdienos knyga“, in: *Žvilgsniai*, 1946, Wiesbaden, fotografuotinis leidimas – Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014, p. 5.

atsakinga tik už savo paties pasirinkimus. Tuo tarpu Vonneguto Bilis yra žmogus, kurio savimonę sužeidė nesutaikoma sandūra tarp karo patirties ir jo kaina įgyto saugaus gyvenimo grįžus namo. Jis negali priimti karo nusikaltimo kaip taikaus gyvenimo sąlygos. Julius, priešingai nei Bilis, nepriima visuomenės primetamų ciniškų normų: jis maištauja prieš žmones gyvuliais verčiantį fabriko darbą, nelaisvę, žmogaus ir mašinos simbiozę; jis nesinaudoja, kaip kiti stovyklos buvę kaliniai-sukilėliai, trumpalaike šlove, garantuojančia sotų lėbavimą ir sadistinių troškimų patenkinimą. Julius renkasi viltį atkurti prarastą namų, dvasinės švaros, saugumo pojūtį. Landsbergio rojaus ilgesys veržiasi iš gimtinės prisiminimų, ne iš poreikio pasprukti nuo grobuoniškos visuomenės. Landsbergio ir Vonneguto romanai kontrastuoja viltimi išsivaduoti iš nepakenčiamos „žmogaus be tėvynės“ (Vonnegutas) būsenos. Landsbergis, praradęs galimybę grįžti namo, laimi valingą nuostatą ją atkovoti kitaip. Vonnegutas, vokiečių kilmės amerikietis, neturi pasirinkimo, jam nėra kitos tėvynės. Jo tėvynė JAV sunaikino Drezdeną, kartu simboliškai sunaikino ir jo protėvių šalį. Iš čia Vonneguto romane randasi fantastinis gyvenimo kitoje planetoje motyvas. Būtent viltis yra esminė takoskyra, dėl kurios Landsbergis savo kūrybą identifikuoja kitoje kultūrinėje zonoje: „Netgi šiandien jaučiu didesnę giminystę su Vaclawu Hawelu, Milanu Kundera, Adamu Zagajewskiu ar Tadeuszu Konwickiu negu su Normanu Maileriu ar Kurtu Vonnegutu. Jaučiu, kad tai, ką jie stengiasi pasakyti, tiksliau išreiškia mūsų patirtį ir mums visiems yra svarbiau. Aš ėmiau rašyti jausmingai iš ilgesio tėvynei. Bet kažkuria prasme, taip, esu egzilio rašytojas.“¹³ Namų, o plačiau imant kadaise patirto vertybinio vientisumo, praradimas ir viltis juos atsikovoti yra tai, kas skiria šias dvi karo sužeistų likimų projekcijas. Landsbergiui jos prasitęsia per vėlesnius rašytojų pasirinkimus dirbti būsimos laisvos Lietuvos labui:

Jau anksti buvau paženklintas tobuliausios pasaulio santvarkos priešo ženklu. Ypač už keturis nusikaltimus: darbą New Yorke veikusiame Pavergtų Tautų Seime; pjese „5 stulpai turgaus aikštėje“, veiklą tarptautiniame PEN klube, ir galiausiai, „Laisvės“ ir „Laisvos Europos“ radio laidas.

„Laisvės“ ir „Laisvos Europos“ radijas nebuvo vien tik informacijos šaltinis. Tai buvo ir tarptautinė bendruomenė. Ten dirbau ir bendravau su latviais ir estais, len-

13 MLLM – P 105341.

kais, vengrais, čekais; rusais, ukrainiečiais, gruziniais. Tai buvo Rytų Europos rezervatas, jos atstovų bendradarbiavimo laboratorija, vienas jos ateities modelių. Kaip anksčiau darbas Pavergtų Tautų Seime ar veikla tarpt. PEN klube, radijo darbas padėjo jausti Vidurio-Rytų Europos, Lietuvos pulsą.¹⁴

Permainos magija – žingsnis, spalva ir garsas

Landsbergio prozoje, dramose ir politinėse kalbose nuolatos skamba likimo leitmotyvas. Dievo valia, lemtis, sunkiai numatomais idėjų virsmis, kurie keičia pasaulį, veikia istorinius įvykius. Rašytojas vaizduojamos realybės paribyje būtinai nukreipia žvilgsnį į stebuklo, dievybės pasirodymo akimirką. Ši neregima istoriją keičianti jėga Landsbergio kūryboje skleidžiasi per vaizduojamų žmonių antžmogiškus bruožus, jų vertybinius pasirinkimus. Ir Landsbergio, ir Vonneguto romanų herojai – jauni bažnyčios auklėtiniai, susiduriantys su įvairiais išlikimo receptais, daugialypiais tarpusavy besivaržančių ideologijų telkiniais. Jie patys yra katalikų tikėjimo nešėjai ir tie, kurie šio tikėjimo tiesas išbando, kilus karui¹⁵. Julius mintimis persikelia iš Vokietijos miesto griuvėsių į Lietuvą, virtusių gėrio ir blogio kovos scena: „Bolševikai įžygiuoja. Dievas kovoja su velniu. Bet kur Dievas šitame mieste?“ (K, 40–41). Idėjų kova vyksta ir toli nuo fronto linijos, tarp idėjas įkūnijančių nuolankiojo ir gailastingo ruso Grigorijaus ir šviesos angelo jėgą, naikinančią įsivaizduojamą pasaulio blogį, išpažįstančio prižiūrėtojo Weisso: „Jis atstovauja idėją, kuri yra visos menkystės priešastis šiame pasaulyje. Aš sugriausiu ją jo paties lūpomis. Vieną dieną jis neišlaikys, ir neapykanta išbers jo kūną kaip raupai. Jis keiks, spjaudysis, burnosis, ir tada aš paleisiu jį. Aš būsiu laimėjęs.“ (K, 94)

14 MLLM – P 58020.

15 Įdomu, kad tas pats kelionės kaip ieškomos dvasinės ramybės, klieriko sąryšio su Dievu motyvas grindžia *Žvilgsniuose* publikuotą A. J. Cronino romano *Karalystės raktai* (*The Keys of the Kingdom*) fragmentą „Auklėtinio Chisholm pasivaikščiavimas“ (iš anglų kalbos, labai tikėtina, vertė Algirdas Landsbergis). Kovotojas ir individualistas, kurio prigimtis jungia vaikišką paprastumą ir logišką tiesumą, itin primena Landsbergio Juliaus paveikslą: „... aš ką tik buvau įėjęs į koplyčią. Bet negalėjau melstis. Aš neradau ramybės. Pūtė solano – karštas vėjas, atrodė dar daugiau neramina mane, seminarijos rutina staiga pasidarė smulki ir slegianti. Staiga anapus vartų aš pamačiau baltą ir švelniai dulkiną kelią. Aš negalėjau susivaldyti. Aš atsidūriau ant kelio ir ėjau tolyn.“ – *Žvilgsniai*, p. 12.

Julius, intelektualių pokalbių su vokiečių karininku estetu dalyvis, maištauja ne tik prieš neišvengiamai su rusų frontu artėjančią mirtį ir pasyvų susitaikymą, bet ir prieš nužmoginantį karininko estetizmą, formai aukojantį žmogiškumą. Julius atgaivina tikėjimą žmogumi dramatiškais kalinių sukilimo akimirkomis, jis taip paneigia kalinių ir gyvulių sulyginimą. Valios maištui stokoja Vonneguto herojus. Bilis Piligrimas, savo išvaizda primenantis kokakolos butelį, – nekatalikas amerikietis, į Sąjungininkų armiją priimtas kaip Jėzų mylintis kapeliono padėjėjas. Beginklis ir todėl nusipelnęs kareivių paniekos, jis dalyvauja kare kaip Vaikų kryžiaus žygyje – pats jo atsiradimas fronte yra nusikalstamas. Toks pats nusikalstamas yra ir Drezdeno sunaikinimas, JAV paverstas karine paslaptimi. Karą Vonneguto romane teisuolio tonu pateisina tik nugalėtojo pusę palaikantis demagogas (profesorius, psichiatras). Vonnegutas pastebi naują, melagingą karo nusikaltimus pateisinantį mitą, kuriuo „gydosi“ vakariečių sąmonė – žiaurų ir beprasmių kerštą Vokietijai sukėlė ankstesnis nacių nusikaltimas:

Jau tada buvau apsiskelbęs, kad rašau knygą apie Drezdeną. Tuo laiku apie tą antskrydį Amerikoje buvo mažai žinoma. Nedaugelis amerikiečių žinojo, jog jis buvo baisnis, sakysim, už Hirosimos subombardavimą. Aš irgi nežinojau. Apie tai tada nieko neskelbė.

Sykį pobūvyje aš prasitariau vienam Čikagos universiteto profesoriui, kad mačiau tą antskrydį ir kad ketinu parašyti apie tai knygą. Profesorius priklausė vadinamajam Visuomenės nuomonės tyrimo komitetui. Ir jis ėmė postringauti apie koncentracijos stovyklas ir kaip vokiečiai iš nužudytų žydų riebalų virė muilą ir liejo žvakes, ir taip toliau.

Ką aš jam galėjau atsakyti? Tik tiek:

–Žinau. Žinau. Žinau. (S, 16)

Abi praradimo patirtys – susidūrimas su naikinančia žmonijos galia – skausmingos ir dviprasmiškos. Jos abi lėmė šių rašytojų išipareigojimą visuomenės dvasinės negalios, cinizmo, gydymui. Vonnegutas išipareigojo savo visuomenei romanuose dominuojančia vartotojiškumo kritika, nukreipta prieš tokios visuomenės susinaikinimą ir masinį žmonių žudymą. Landsbergis sukūrė ne tik istorijos lūžio ir lietuvių likimo svetur ir okupuotoje tėvynėje vaizdinius dramose ir prozoje, jis aktyviai įsijungė į PEN klubo veiklą, laisvai kalbėdamas keliomis kalbomis bendravo su lenkais, ukrainiečiais, vokiečiais, prancūzais, rašė

apie Centrinės Europos tautų literatūrą ir teatrą, dirbo Laisvės radijuje, skaitė paskaitas meno ir politikos temomis JAV bibliotekose¹⁶.

Landsbergiui kalbos ir kultūros puoselėjimas tapo tautos gyvybinių jėgų palaikymu. To paties gyvybingumo vertė jo kūryboje reiškėsi stebukliniu permainos motyvu. Stebuklas, angelas, muzika (dailė) – esminė Landsbergio tekstų triada. Tekste ji visuomet atsiranda ant realaus-surrealaus pasaulių slenksčio. Dieviška ir demoniška jėgos peržengia šią ribą dėka dailės kalbos arba muzikos. Jų magija lemia herojų psichologinę permainą.

Akistata su mirties baime Landsbergio herojų išvaduoja iš psichologinio sąstingio, pažadina prigimties gyvybingumą ir žmogiško orumo maištą. Landsbergis sukuria savotišką gyvojo Dievo, prieš mirtį sukilusio žmogaus, nemirtinumo mitą. Julius Kristaus legendą užpildo gyva patirtimi: „Tu per daug galvoji apie legendą, apie mistiškus asmenis – mokė Weissas. Menas gali gyventi be tos legendos, savo spalvų ir linijų sandaros kilnumu.“ (K, 118) Išėjimo romanas kartu tampa ir dvasinio apsilvymo, atsivėrimo ateičiai romanu. Legenda įgyja kūną, nes Julius karo pabėgėlių ir sukilėlių likimus apmąsto jiems vertės suteikančiais meno kūriniais. Romane legenda įsikūnija per tikėjimą pasaulį gelbstinčiu grožiu. Juliaus žvilgsnis į Fra Angelico reprodukcijas paskatina jo demoniškąjį prižiūrėtoją-estetą pastebėti: „Aš mačiau, kad tu susitinki su kažkuo giliai giminingu ir labai pasigęstu. Odisejas turėjo panašiai žiūrėti, liesdamas Itakos krantą.“ (K, 93) Po šia gelbstinčio meno idėja Landsbergis tarsi paslėpė Juliaus dvasinės permainos viziją, dvasinio pasirinkimo kryptį. Herojus tiki, kad menas yra pasaulis, kurį galima atkurti savyje, ten „jis nesugriaunamas ir padaro mus nepažeidžiamais“ (K, 98). Psichologinį prieglobstį nuo nepakeičiamos kalinio gyvenimo realybės Julius randa dailėje: Giotto di Bondone, Fra Angelico, Pieterio Bruegelio tapybos ir vokiečių medžio skulptūros formose. Netgi pirmoji Juliaus seksualinė patirtis tarsi sudievinama – jo mylima moteris lyginama su vokiečių altorine medžio skulptūra (jį suvedžiojanti prižiūrėtojo žmona Hildė Juliu ir jos vyrui buvo įsikūnijusi Würzburgo Ieva – Tielmano Riemenschneiderio skulptūrinė kompozicija „Adomas ir Ieva“). Sąmonėje

16 Kelios jo paskaitų temos: „Imperijos pabaiga: užmirštų tautų atgimimas“, „Tyrinėjant multikultūralizmą“, „Vladimiras Putinas: kažkas seno? Naujo?“, „Putin-Rasputin, Dimitry-Smuta“, „Terorizmas šiandien“, „Ar gali būti lyginami Nacių ir Sovietų nusikaltimai?“, „Religija ir totalitarizmas“, „Vidurio-Rytų Europos opozicijos profiliai“, „Tremtis ir lietuvių literatūra“, „Imigracija ir rasizmas“, „Islamas-Religija-Valstybė“, „Kelias į Talibaną“ ir kt.

nesunaikinama meno patirtis priverčia herojų laikyti „iškeltą galvą“, išsiveržti iš vokiečių niekinamų kalinių luomo (paverstų biologinėmis fabriko mašinomis ar kareivių viešnamių mėsa), dėl kilnaus beprotiško žygdarbio tapti lygiaverčiu Geležinio kryžiaus kavalieriui (Weissas žavisi maištaujančiu Juliumi kaip savo bendražygiais).

Stebuklinį dailės kūrinių poveikį vėlesnėje Landsbergio kūryboje perėmė muzika, lydinti jo herojus ištinkančias permainas. Galime tarti, kad kelionės kaip ritualo žingsnis, spalva ir garsas yra lygiavertės stebuklą kuriančios maginės priemonės.

Garso magija būdinga stebuklinėms pasakoms ir ritualams. Pasakose muzika dažnai turi lemiamos galios: ji užburia tuos, kurie girdi, ir priverčia juos šokti, muzika nuima prakeiksmus, ji griaua sienas ir herojui prišaukia pagalbą, ji užmigdo žvėris ir žmones pasakose tautų, kurios mokėjo sapnuoti¹⁷. Landsbergiui muzika, pasakojimo ritmas, žodžio skambesys kuriant pavadinimą, skonintis kalba taip pat turi maginės galios, keičiančios pasakojimo kryptį. Jau vien novelių pavadinimai „Duetas moters balsui ir smuikui Venecijoje“, „Dainos gimimas“, „Pianinas magnolijų gatvėje“ (nepublikuota) tiesiogiai susiję su muzikavimu. Lietuvoje išleistas romano ir novelių tomelis vadinasi *Kelionės muzika* (1992) – taip įtvirtinama perėjimo, kismo ir muzikos, ritmo paralelė. Svarbu pastebėti, kad muzika, keičianti realybę, aptariama pirmame *Žvilgsnių* numeryje, programiškai skirtame sąskaitoms su karo padariniais žmogaus sielai. Čia buvo publikuotas kompozitoriaus Deemso Tayloro tekstas „Jazz Epoque“ apie karo patirtį ir džiazos muzikos anestetinį poveikį:

Mūsų sąmonę drumstė ir dieną naktį neapleido du dalykai: baimė ir rūpestis. Mirties baimė, jeigu mes buvome kareiviai; jei mes nebuvo jais – baimė dėl tų, kuriuos mes galime prarasti, ar liūdesys, kuriuos mes jau praradome. Net badaujančioj Vokietijoje ne badas buvo sunkiausiai pakeliamas. Ją buvo apgaubę tos pačios dvi šmėklos, kaip ir mus. [...] atrodo, jog menas turi įstatymą – jei žmonių sielos yra sudrumstos, jie palinksta prie tokio estetinio mėgavimosi, kuris leidžia jiems užmiršti viską, išskyrus jų kūnus. Jei jų sukrėtimai yra materialinio arba fizinio pobūdžio, jie ieško meno, kuris jiems padėtų pabėgti nuo kūno. Mes perėjome pirmąjį sukrėtimo

17 Lutz Röhrich (translated by Peter Tokofsky), *Folktales and Reality*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1997, p. 70.

rūšį ir dabar esame antroje. Tai rodo, jog vėl išaušta Weberio, Schumanno ir Wagnerio dienos. Artėja naujas romantinės muzikos amžius.¹⁸

Muzika keičia požiūrį. Jos paveiktas herojus laimi kitokią pasaulio suvokimo optiką. Landsbergiui kelionės permaina irgi yra ne tik ir ne tiek persikėlimas erdvėje, o keliaujančiojo būsenos kaita, nematoma, nedaiktiška, pastebima tik pasaulio suvokimo kaitoje. Permaina užsimezga kaip jausmo vibracija, kaip muzika. Landsbergio romane kartojasi programinė jo novelių nuostata fiksuoti ne pasitraukimo iš Lietuvos kroniką, o kurti herojaus pasaulėjautos formavimo- si istoriją.

Muzikos magija, sužadinti permainą, romane tik numanoma. Ji reiškiasi per ritminį sintaktinį teksto organizavimą (žingsnio, keliavimo dinamikos, sąmonės srauto ritmikos paralelė). Pirmose romano dalyse intensyviai kaitaliojami keliavimo ir prisiminimų iš Lietuvos vaizdai. Nuo grįžtančios į Lietuvą Raudonosios armijos bėgantis vienuolis Julius realybę patiria kaip šių vaizdų kaleidoskopą, kurio kaitą diktuoja nuovargis. Landsbergis intensyvina pasakojimo fragmentų kaitą iki Julių suima ir kartu su daugeliu karo pabėgėlių uždaro priverstinai dirbti viename karinių Vokietijos fabrikų. Nemigos ir bado išvarginatas, Julius prisiminimų skeveldras kelionėje ir masinio bėgimo iš tėvynės vaizdų ekspresiją patiria tarsi simultaniškai. Taip suintensyvintas romano laikas įtaigoja dramatišką pabėgimo įtampą. Ji atslūgsta, herojui pasiekus naują išbandymų vietą – karinį fabriką Vokietijoje. Ši įkalinimo vieta, kaip ir vienuolynas Lietuvoje, tampa herojaus vertybinių nuostatų išbandymų poligonu. Tuštuma tarp dviejų karinių galių, apgaubusi Juliaus vienuolyną („Tuštuma gaubė viską, ir vienuolynas plūduriavo joje kaip sala.“ K, 15), susisiečia su itin intensyvia tamsa subombarduoto Vokietijos miesto griuvėsiuose – visas pasaulis yra kovos laukas. Biblijos podirvis ir nuoroda į šv. Augustino *Dievo miestą*, kur šventasis rašė apie gėrio ir blogio susipynimą istorijoje, romane dar labiau sustiprina stebuklingumo ir sakralumo semas. Julius pats stebisi iš atminties atklystančia nevalinga ištara, antrinančia keliavimo ritmui (panašus refrenas atsiranda ir Juliui kartojant egzistencinius klausimus):

¹⁸ *Žvilgsniai*, p. 28–29.

Kartagina, Kartagina? Jis glostė tuos žodžius vienuolio lūpose. Ir, staigiu švystelėjimu, visas sakinys iškilo iš užmaršties: „Atėjau į Kartaginą, ir apsupo mane nešvankių meilių užimas. [...] Visi žodžiai ir garsai, girdėti jam išlipus iš traukinio, dūzgė aplinkui kaip svetimų bičių spiečius.“

Jis atsiminė, kaip tąsyk tas sakinys sudomino jį. Kodėl jis kartojasi dabar? Ar tai praeitis saugo jo žingsnius? (K, 38–39)

Julius iš gimtinės vienuolyno salos patenka į „Kartaginos“ dugną, kalinių aptarnaujamą fabriką, kurio panoptikumą primenanti aplinka žmogų paverčia mechanizmu. Jis išsivaduoja iš vienuolyno ir fabriko, nuolankumo ir sąstingio. Pabėgimo ir permainos motyvas dominuoja visoje Landsbergio prozoje. Joje vietos kaita tampa paraleli vertybinių nuostatų kaitai. Bėgimas iš Lietuvos, kurioje gresia mirtis, bėgimas iš Vokietijos, kurioje gresia nelaisvė, pavertimas mašina, bėgimas iš Amerikos didmiesčio, kuriame į bėgančiojo laisvę kėsinais vartotojiško gyvenimo sąstai (novelė „Karveliai virš stogų“). Bėgimas nuo grėsmių ir akistata su jomis, mitinis atsigrėžimas, Landsbergio herojui tampa gyvybės bei laisvės verčių sauga.

Tradicškai pasakose stebuklingumą tyrinėtojai sieja su realiais kadais gyvybingais ritualais. Ritualus praktikavę žmonės jų prasmę užmiršo, tačiau liko gyvuoti nebesuprantami paslaptingi tų ritualų reliktai, pasakose užimantys stebuklingumo nišą. Kaip tik ritualo esmės užmarštis, privertusi visuomenę pasibaisėti, tarkime, žiauriais iniciavimo ritualais, užmarštis, kuri nuvertino ritualų teikiamą anksčiau suvoktą gėrį, tapo siužeto atsiradimo prielaida. Nebesuprantamo ritualo pėdsakai tekste išliko stebuklo pavidalu: „Kol ritualas egzistavo gyvai, pasakų apie jį negalėjo būti.“¹⁹ Kitaip tariant, pasakų stebuklas yra užmirštos istorinės patirties, ritualų praktikos išdava. Užmiršta istorija virto stebuklo prielaida. Stebėtina, kad istorinę pervartą fiksuojantis Landsbergio romanas, visas paniręs autoriaus išgyventoje bėgimo iš Lietuvos patirtyje, yra dosniai ornamentuotas stebuklinėmis detalėmis. Landsbergio pasakojimo realistiškumas atsiduria ant surrealaus fantastinio pasaulio paribio. Tad natūralu klausti, kaip ir kodėl gyva autoriaus patirtis gravitavo stebuklo linkui.

Tą pačią kryptį stebuklingumo link išlaikė ir Vonneguto *Skerdykla Nr. 5*. Ištvėręs Drezdeno bombardavimą, anuomet JAV eilinis Vonnegutas, panašiai kaip

19 Владимир Яковлевич Пропп, *Исторические корни волшебной сказки*, Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1986, p. 83. [Versta mano – IV]

Landsbergis, ne tik stengėsi įamžinti karo prievartos, masinio naikinimo siaubą. Jis leidžiasi į fantastinį pasaulį, kurio prieglobstyje herojus randa atramą išlikti pokario cinizmo laiku.

Landsbergio literatūrinė ir politinė veikla kreipė jo pastangas vieno tikslo link: suvokti destruktivių istorinių permainų priežastis ir būdą pakeisti istorinės katastrofos padarinius. Jo personažai siekė peržengti dieviško/demoniško naikinimo plano ribas, atstatyti prarastą laimės, harmoningo gyvenimo galimybę. Landsbergio drama ir proza skelbia maištą prieš tragišką eilinio žmogaus lemtį. Jis kuria vaizdinį herojaus, kuris atmetė mirties ir valdančios galios baimę. Žmogus čia atsiveria kaip pragaištingą likimo jėgą atšaukiantis herojus. Jis tarsi stengiasi įžvelgti likimo slinktį ir jį panaudoti savo tikslams. Julius nuolatos klausia, kas jis, iš kur jis, kur eina, kodėl sutinka ir praranda mylimus žmones, jis taip pat renkasi teisingus žingsnius savo gyvenimo kelionei, svajoja atspėti išsigelbėjimui reikalingus žingsnius. Landsbergis ritualizuoja gyvybės saugojimo kelionę, ją paverčia ne tik mirties baimės genamo žmogaus pasirinkimu grandine, bet ir vidinės permainos aktu. Galime tarti, kad Landsbergis savo tekstuose kuria naują ritualą. Tai savotiškas ikimaginis stebuklingumas, nereikalaujantis išorinių priemonių. Apie tokią archajišką maginės transformacijos formą Lutz Röhrich rašė:

Transformacija be magijos yra daug senesnė už tą, kuri reikalauja magijos: maginė transformacija pirmiausia pasirodo liaudies pasakų scenoje, kur antgamtiniai pasirodymai reikalauja paaiškinimo. Gebėjimas valia pakeisti kieno nors išorinę formą yra ankstesnis už maginį burtą.²⁰

Ši transformacija prasideda žvelgimo optikos pakeitimu. Juliaus atveju – drąsa pažvelgti į mirtį sėjančią galią (kad ir kas tai būtų, ar raudonarmiečiai, ar nacistai fabriko prižiūrėtojai, ar enkavedistai, gaudantys Vokietijoje atsidūrusius „tarybinius“ piliečius). Vieno asmens patirtis, baimės nugalėjimas, tampa istorijos vaizdiniu ir istorijos formantu. Jo šaltinis – asmens valia ir autoriaus išpažįstama žmogaus orumo ir gyvybės vertė. Rašytojas istorinės atminties talpyklas, bėgimo vaizdinius pripildo ritualinių išsivadavimo nuo mirties ir destruktijos nuorodų. Patį pasakojimą, meno kūrinį Landsbergis suvokia kaip magiškai

20 Lutz Röhrich, *op. cit.*, p. 82. [Versta mano – IV]

modeliuojantį realybę. Landsbergio tekstų stebuklingumas, dievybės ar demono pasirodymas yra pastanga susidoroti su asmenį žalojančia istorijos patirtimi, suvokti chaoso nešamą destrukciją kaip dieviško plano dalį. Jis negandą racionalizuoja, panaudoja tikėjimui išsivaduoti nuo kančios – baimės nugalėjimas, drąsa atsigręžti į persekiotoją tampa romano žiedinės kompozicijos dominante. Biblinę Loto žmonos istoriją, kurioje atsigręžimas į paliekamus namus neša mirtį, Landsbergis apverčia: jo herojus gelbstisi ne tik nuo mirties, bet ir nuo dvasinės agonijos – baimės: „Šventiškas jausmas, tūnojęs jame nuo pirmo žvilgsnio į dangų bokštelyje, suskambo kaip užgautas varpas. Aš apsigrėžiau – šnabždėjo jis. Aš apsigrėžiau, aš nebijau jų!“ (K, 259)

Angelai ir demonai, nusileidžiantys į Landsbergio prozą ir dramas, yra šios lemties pranašai. Jie veikia per tekste apmąstomas vertes, jas išbando prieštaravimų įtampoje. Dievybių-verčių pasirodymas tekste palieka mįslingą dviprasmybę, priešybių ambivalenciją, klampinančią vienareikšmių atsakymų laukiantį herojų. Tarp gyvuliškos baimės ir angeliško grožio išgyvenimo link skverbiasi *Kelionės* herojus, nuolatos klausiantis „kas aš, iš kur aš? kur einu?“. Kone kiekvienas Landsbergio tekstas randasi iš tikėjimo, kad likimas nėra atsitiktinumas, kad pasaulį ir pomirtinį gyvenimą valdo tikslingas antgamtinių jėgų planas: „Koks didelis, koks daugialypis yra gyvenimas! Gal dabartis yra lygiai svarbi. Ši, gyvenamoji akimirka, šilta, šturkšti ir kruvina; sau, išgyventai ir išbaigta. Ar aš turėsiu laiko suprasti nors dalelę visa to? Ar aš suprasiu?“ (novelė „Graikijos vėjas“)²¹.

Perėjimo į pozityvą, likiminės kuriančios kaitos troškimas Landsbergiui išlieka visuomet su kartėlio, nusivylimo ir destrukcijos šešėliu. Galbūt lemties instancija leidžia autoriui paaiškinti iracionalias žmonijos galias naikinti save pačią ir taip savinaiką įtraukti į racionalumo sritį, nuraminti protą beprotybės akivaizdoje. Tikėjimas, kad atsakomybė už istorijos pervartų nešamą žmogaus nuopuolį tenka antžmogiškam pradui, patį žmogų atpalaiduoja nuo bejėgiškumo ir nusivylimo, o suvokimas, kad pavienis žmogus nieko negali pakeisti, nebereikalauja iš jo valios pastangų priešintis nužmoginimui, prievartai ir mirčiai. Galbūt šis tikėjimas teikia vilties rasti prieglobstį nuo istorijos diktuojamų amoralių politinių sprendimų, pabėgti nuo karo kančių, nes visuotines negandas sukeliančios idėjos gali paslaptinai kisti ir virsti palankiomis žmonių bendrabūviui.

21 Algirdas Landsbergis, *Ilgoji naktis*: Novelės, London: Nidos knygy klubas, 1956, p. 147.

Reziუმė

Landsbergio ir Vonneguto romanai yra karo katastrofos liudijimai, apeliuojantys į ateities kartas. Vonneguto, buvusio Sąjungininkų armijos eilinio ir karo belaisvio, romanas atidengė Vakarų civilizacijos cinizmą, kuris vieną nusikaltimą pateisina kitu. Romanas skelbia Vakaruose viešai aukštinamos žmogaus gyvybės ir orumo vertės sunaikinimą, šios vertės tarnauja tik priedanga karui, po kurio įsivyraujančios taikos gerovės herojus nebegali išverti. Landsbergio, karo pabėgėlio iš okupuotos Lietuvos, situacija kitokia – jis nesitapatino su jokia kovojančia puse, todėl jo patirties liudijimas teikia vilties, kad įmanoma išsivaduoti iš aukos ar nusikaltėlio vaidmens. Landsbergio literatūrinė ir politinė veikla kreipė jo pastangas vieno tikslo link: suvokti destruktivių istorinių permainų priežastis ir būdą pakeisti istorinės katastrofos padarinius. Jo personažai siekė peržengti dieviško-demoniško naikinimo plano ribas, atstatyti prarastą laimės, harmoningo gyvenimo galimybę. Landsbergio proza skelbia maištą prieš tragišką eilinio žmogaus lemtį. Jis kuria vaizdinį herojaus, kuris su maginių meno galių pagalba atmetė mirties ir valdančios galios baimę. Žmogus čia atsiveria kaip pragaištingą likimo jėgą atšaukiantis herojus. Landsbergis ritualizuoja gyvybės saugojimo kecionę, ją paverčia ne tik mirties baimės genamo žmogaus pasirinkimų grandine, bet ir vidinės permainos aktu. Vieno asmens patirtis, baimės nugalėjimas, tampa istorijos vaizdiniu. Jo šaltinis – asmens valia ir autoriaus išpažįstama žmogaus orumo ir gyvybės vertė. Landsbergio tekstų stebuklingumas, dievybės ar demono pasirodymas, yra autoriaus pastanga susidoroti su asmenį žalojančia istorijos patirtimi, suvokti chaoso nešamą destrukciją kaip dieviško plano dalį.

War Experience: Shaping Memory and the Future (Algirdas Landsbergis and Kurt Vonnegut)

S u m m a r y

Landsbergis' and Vonnegut's novels bear witness to the catastrophe of war in order to appeal to future generations. Vonnegut was a regular Allied soldier and prisoner of war, and his novel exposes the Western cynicism that justifies one crime with another. The novel announces the destruction of the values of human life and dignity, held so high in the West; these values serve only as a smokescreen for a war, and its hero cannot bear the peace and well-being that follow. For Landsbergis, a war refugee from occupied Lithuania, the situation is different. Because he did not identify with either side in the conflict, his testimony about his experience inspires the hope that it is possible to escape from the roles of both victim and perpetrator. Landsbergis' literary and political activities directed him and his efforts toward one goal: to understand the reasons behind destructive historical upheavals and to find a way to alter the effects of historical catastrophes. His characters seek to overcome the boundaries of the holy-demonic realm of destruction, to restore lost possibilities for joy and harmonious existence. Landsbergis' prose revolts against the tragic fate of the average person. He creates an image of a hero who, armed with the magical powers of art, rejects the fear of death and ruling power. Here, the human being is revealed as a hero who cancels out the destructive power of fate. Landsbergis ritualizes the path of preserving life – it becomes not only the death-fearing mortal's chain of choices, but also an act of internal transformation. One individual's experience and conquest of fear become an historical image. Its source is individual will and the author's testimony to the value of life and human dignity. The miraculous nature of Landsbergis' texts – the appearance of the godly and the demonic – is an effort to come to terms with the isolating nature of historical experience, to understand the destruction wrought by chaos as part of a divine plan.

Keywords: Algirdas Landsbergis, journey, myth, war, memory, miracle, history.
